

FISURAREA CITADELEI IDENTITĂȚII ÎN STRANIUL CAZ AL DOCTORULUI JEKYLL ȘI AL DOMNULUI HYDE

ȘTEFAN BOLEA

Shaking the Fortress of Identity in the *The Strange Case of Dr. Jekyll and Mr. Hyde*. In the following paper we will analyze the destruction of the “fortress of identity” in Robert Louis Stevenson’s famous novella, *The Strange Case of Dr. Jekyll and Mr. Hyde* (published in 1886). The breaking down of the psychological principle of identity was a foremost modernist issue in the 1880’s, developed in the groundbreaking works of Arthur Rimbaud, Friedrich Nietzsche, Eduard von Hartmann and Oscar Wilde. Along with this theme, we shall investigate the intriguing negative subpersonality described in Stevenson’s novella, the reclusive Mr. Hyde. (Romantic) demonism, (fears of) Darwinian degeneration and (psychological) inhumanity characterize the very personification of the Jungian shadow, the antihero we all might be hiding inside.

Key words: destruction of identity, ontological duality, inner demonism, degeneration, inhumanity.

Vom începe cu o descriere esențialistă a lui Hyde, misterioasa subpersonalitate negativă a nuvelei semnate de R. L. Stevenson. Acesta poate fi văzut ca:

(a) *neom* („Nu arăta a om ...” – JH 23-26; „Omul ăsta mai că nu pare o ființă omenească” – JH 43-44);

(b) *demon* („Parcă ar fi fost însuși Satana” – JH 23-26; Avea „pe obraz semnătura Satanei” – JH 43-44);

(c) *degenerat* („Are ceva de troglodit” JH 43-44; „Furie de maimuță” JH 54-55, 155-156).

Unul din episoadele în care este implicat Hyde este cel în care îl omoară în bătaie cu un baston pe „patriarhul” Sir Danvers Carew – o secvență care are și o componentă de revoltă oedipiană (Luckhurst 2006: xvi-xvii). „Domnul Hyde ... îl doborîi la pământ ... În clipa următoare ... se porni a-și călca victima în picioare, abătînd asupra-i o grindină de lovituri, sub care se auzeau oasele zdrobindu-se ... (JH 54-55) *Animalicul* pare a fi trăsătura fundamentală a lui Hyde: el regresează în pre-umanitate, eliberînd violența, naturalețea și libertatea absolută a primatului.

O pleiadă de exegeți ai nuvelei (Heath 1986: 103, Halberstam 1995: 78-80, Arata 1996: 33-34, Reid 2006: 95) observă că Hyde este descris în maniera antropologiei criminale lombrosiene, popularizată în Marea Britanie de către medi-

cul Havelock Ellis. Criminologul italian Cesare Lombroso ajunge la descoperirea criminalului atavist contemplând craniul celebrului bandit Vilella: „Aceasta n-a fost numai o idee, ci mai mult o revelație. Studiind craniul mi s-a părut că văd, deodată, luminată precum o câmpie sub un cer înflăcărat, problema naturii criminalului – o ființă atavistă care reproduce în persoana sa instinctele umanității primitive și ale animalelor inferioare” (citată în Arata 1996: 33-34). Accentul pus în epoca victoriană târzie pe degenerare – nu numai în *Straniul caz*, ci și în *Marele zeu Pan* sau *Dracula* – ascunde anxietatea „post-darwinistă că evoluția ar putea fi reversibilă” (Halberstam 1995:78). „Cândva ați fost maimuțe și chiar și astăzi un om păstrează din maimuță mai mult ca o maimuță oarecare”, adnota Zarathustra evoluționismul (Nietzsche 1996: 68). Textul original (*Einst wart ihr Affen, und auch jetzt ist der Mensch mehr Affe, als irgend ein Affe*) e și mai limpede, enunțând că omul este „mai maimuță ca maimuța”. Nu e de mirare că în versiunea din 1931 a filmului *Dr. Jekyll and Mr. Hyde*, regizată de Rouben Mamoulian, Hyde (interpretat de Fredric March) este înfățișat printr-un ins care iese din sfera antropică, asemănător unui cimpanzeu.

Primata reprezintă inferioritatea biologică a omului, la fel cum umbra jungiană este inferioritatea sa psihologică. Altfel spus, maimuța simbolizează somnul spiritului uman dar și aurora unei imediateți biologice sau triumful absolut al pulsivității (pulsivitate care este atât de obturată și de ponegrită de civilizația umană). În noaptea Se-ului, sufletul de animal este liber (acea libertate originară, anarhică și lipsită de legități care nu coincide cu responsabilitatea) să experimenteze în toată plenitudinea principiul plăcerii. Hyde este o întrupare a funcției senzație extravertite, născută din „uscăciunea” faustică a „unei vieți de studiu” [*the dryness of a life of study*] (JH 132), reprimată de un tip de gândire intuitiv introvertit. La fel cum în *William Wilson* de E. A. Poe avem, din perspectivă freudiană, un conflict între Eu și Supraeu, în *Jekyll* găsim o antiteză dintre Eu și Se. Cele două nume – Jekyll și Hyde – „sunt oglindite: *e y/y e. Jekyll*, Eul, *je-ul* ... îl ucide și-l reprimă pe Hyde, acel *el* interior, care distruge unitatea și identitatea Eului, a mea: *Se-ul* sau *id-ul* freudian” (Heath 1986: 96-97).

Vom încerca să explicăm genealogia „personalității inferioare”, urmărind raportul lui Jekyll despre experiențele sale în domeniul „medicinii transcendente” (JH 120). Medicul și-a descoperit – încă din tinerețe – profunda sa dualitate, conflictul de identitate dintre latura sa „gravă” și „exigentă” sau „imperioasa mea dorință de a purta capul sus” (JH 122-123) și o „nepotolită voioșie” [*impatent gaiety*] concretizată eufemistic prin anumite „neînfrânări” [*irregularities*] (JH 122-123). Uzanța victoriană nu ne permite să aflăm în ce constă aceste „*irregularities*”: putem intui că este vorba de un *libido* excesiv, refulat de respectabilitatea „uscată” a medicului exigent. Personajele trăiesc într-o societate care supraaprecia virilitatea: alți bărbați „ar fi trâmbițat” așa-numitele „*irregularities*”. Nu credem – deci – că este vorba de ceva deviant, ci de un oarecare priapism heterosexual, împins de persona profesională în umbră, în nediferențiere, în pulsional și arhaic. Persona lui Jekyll se remarcă prin gravitate și exigență, supraeul său orgolios îi impune orientarea spre rectitudine și verticalitate, în timp ce umbra sau Se-ul său practică un subteran cult al

vieții, doritor să se înfrupte din senzație. Medicul poate fi, deci, acuzat de o anumită orbire față de adevărata sa natură: mai mult, s-ar putea spune că „rezultatul falsității lui Jekyll este acumularea de rău în interior, în maniera evidențiată de Domn atunci când vorbea de fariseii care seamănă cu «mormintele cele văruite, care pe dinafară se arată frumoase, înlăuntru însă sunt pline de morți și de toată necurăția»” (Sanford 1987: 67, Mt. 23:27). După John A. Sanford, inautenticitatea lui Jekyll stă la originea creației lui Hyde. Nu umbra este responsabilă pentru întunecimea sa, sursa corupției trebuie căutată în corpul care o proiectează.

În viziunea lui Stevenson, dualitatea ontologică este o constantă a existentului uman:

„Caracterul exigent al aspirațiilor mele ... a separat în mine acele zone ale binelui și răului ce divid și combină natura duală a omului” (JH 122-123).

„Omul nu-i cu adevărat o singură ființă, ci este, de fapt, alcătuit din două ființe” (JH 124).

„Am învățat prin propria mea persoană să recunosc profunda și primordiala dualitate a omului” (JH 124).

Această dualitate corespunde în psihologia analitică distincției dintre persona și umbră sau în tipologia jungiană conflictului dintre funcția superioară și cea inferioară, a patra funcție, cea aflată complet în umbra individuală. În timp ce Jekyll își folosește gândirea și intuiția în activitatea sa profesională de medic și om de știință („trudeam în spiritul cunoașterii” – JH 123), funcțiile sale sentiment și senzație, refulate și nediferențiate, bat la porțile conștiinței și își cer tainul de ființă.

Medicul „transcendental” ajunge la ideea „separării acestor elemente” (JH 125). El vrea să disocieze superiorul de inferior, să creeze două „ființe” autonome, una „bună” corespund persoanei sale și tipului gândire-intuiție, cealaltă „rea” corespund umbrei și tipului sentiment-senzație. Jekyll ar dori să creeze – în sine însuși – o subpersonalitate 100% bună, care să-și urmeze „nestânjenit suiful” (JH 125) și o subpersonalitate 100% rea, nestingherită de căință sau remușcare. Din păcate, atunci când ajunge să sfârșească luciferic „citadela identității” [*the very fortress of identity*] (JH 126-127), el creează o poziune prin care se transformă doar în subpersonalitatea sa malefică, Edward Hyde, subpersonalitatea angelică rămânând de domeniul fanteziei. „Tendința a fost deci pe de-a-ntregul spre rău” (JH 131-132).

„Toate fapăturile omenești pe care le întâlnim sunt plămădite din bine și rău, pe când Edward Hyde, singurul dintre oameni, era răul pur.” [*Edward Hyde, alone in the ranks of mankind, was pure evil*] (JH130). Umanitatea este caracterizată de pendularea între bine și rău: o oarecare moderație morală este caracteristică speciei noastre, care se ferește spontan de absolutizarea atât a binelui cât și a răului. Hyde este un antierou, care ține de imposibila – din perspectivă strict umană – sferă a negativității pure, fiind, astfel, în același timp *demon [pure evil]* și *neom [alone in the ranks of mankind]*. Asemenea eroilor romantici, Hyde se delectează cu spectacolul propriului Rău: „De la întâia mea suflare în această viață nouă, am știut că sunt mai ticălos, de zece ori mai ticălos, rob vândut păcatului meu inițial; și acest gând mă stimula și mă delecta în acel moment precum vinul” (JH 128). Mai mult, ajunge să-și accepte *total* inferioritatea, rememorând dictonul indian *Tat Twam Asi*:

„Și totuși, uitându-mă în oglindă la acest idol hâd, nu eram conștient de nici o repulsie, ci mai curând de o pornire de simpatie. Și acesta eram eu” (JH 129-130).

Hyde, o faptură „inerent malignă și ticăloasă”, „sorbea plăcerea, cu o aviditate bestială”, plăcerile căutate de el fiind – din nou un eufemism victorian – „nedemne” (JH 134-135). Jekyll se află într-o situație de rea-credință, fiind „îngrozit” de faptele lui Hyde dar în același timp considerându-l responsabil pe *celălalt* din sine însuși. „La urma urmei, Hyde și numai Hyde purta vina” (JH 134-135). Ceea ce înseamnă că, din pricina propensiunii spre rău (Hyde este malefic iar Jekyll – mediocru), Hyde începe să preia controlul. „Cumpăna firii mele” poate fi „permanent răsturnată” (JH 139). Va fi Jekyll sufocat de o subpersonalitate autonomă mai puternică și mai vie? „Totul ... părea să indice faptul că încetul cu încetul pierdeam stăpânirea eului meu mai bun și că, încetul cu încetul, deveneam tot una cu cel de-al doilea și cel mai rău” (JH 140).

În fața pericolului de a regresa complet la demonismul lui Hyde, Jekyll încetează să mai ia poțiunea care-l transformă în personalitatea sa inferioară. Conștient îl alege pe Jekyll în dauna lui Hyde: „L-am preferat pe doctorul vârstnic și nesatisfăcut ...” (JH 141) Dar, în bună tradiție modernistă, rațiunea nu are nici o șansă în fața pasiunii: „În cazul meu a fi tentat înseamnă a cădea”, remarcă medicul, prevestind aforismul lui Oscar Wilde: „Unicul mod de a evita o ispită este să-i cedezi” (Wilde 2014: 59). Umbra răbufnește mai aspru, compensând inhibarea și reprimarea persoanei (freudian spus, Se-ul izbucnește cu toată împotrivirea supra-eului): „Demonul meu fusese multă vreme închis în cușcă și, ieșind, răgea dezlănțuit. Eram conștient, încă în timp ce-mi sorbeam poțiunea de o și mai neînfrănată și mai furioasă înclinare la rău ...” (JH 143) Jekyll, creat după chipul și asemănarea demonului, sintetizează imboldurile sale spre neomenesc, devenind criminal: „Cu frenezie și încântare, am zdrobit corpul care nu opunea nici o rezistență, delectându-mă cu fiecare lovitură” (JH 143).

Din pricina înclinației iremediabile către negativ (repetăm, nu avem un conflict între binele și răul absolut, ci o luptă inegală dintre răul absolut și un „caracter mediu”), Jekyll ajunge să se transforme spontan în Hyde, fără intermediul poțiunii. Într-un fragment în care se face trecerea de la persoana întâi la persoana a treia, în care eu devine un „celălalt” (Rimbaud), întâlnim mecanismul înstrăinării și imposibila identificare cu umbra:

„La apariția mea ... vizitiul nu-și putu stăpâni râsul. Am rânjit spre el, într-o năvală de furie drăcească, și râsul i s-a vestejit pe chip – din fericire pentru el, dar și mai mult pentru mine, căci cu o clipă mai târziu cu siguranță că l-aș fi smuls de pe capră. La han, când am intrat, am privit în juru-mi cu o față atât de sinistră încât slujitorii au început să tremure ... De aici înainte a șezut toată ziua lângă foc în acea cameră rozându-și unghiile; acolo a dejunat, singur cu temerile lui, văzând cum omul ce-l servea era trecut de fiori de groază. Iar acea cameră el o părăsi după ce se lăsase pe deplin întunericul și porni, așezat într-un colț de cupeu, să colinde străzile orașului.” (JH 149-151)

Jekyll continuă, sintetizând divorțul dintre Eu și umbră: „*El – spun – nu pot spune eu* (s.n.). Acea odraslă a infernului n-avea nimic omenesc, nimic nu trăia în el

decât spaima și ura” (JH 149-151). Avem în acest scurt diagnostic conjuncția amintită între *neom*, *demon* și *degenerat* (suflet animalic pentru care există numai realitatea pulsionii). Remarcăm că Jekyll nu se mai recunoaște în Hyde: „Și acesta eram eu” (JH 129-130), își spusese medicul atunci când subpersonalitatea sa malefică fusese adusă la lumină. Acum, avem această negare a umbrei („El – spun – nu pot spune eu”), acest raport concis: eu \neq eu [*ego sum qui non sum*]. Ce a intervenit de atunci? Dezgustul față de sine însuși, oboseala, melancolia, sciziunea, presimțirea prăbușirii? Există o falie majoră între identificarea cu umbra (*Tat Twam Asi* spus demonului în oglindă) și respingerea umbrei (sau a dublului) ca ceva ireductibil la Eu, având o sferă disociată, autonomă. Dacă Frederic March interpreta un Hyde degenerat, Spencer Tracy îl va juca pe Hyde într-o cheie demonică, în versiunea din 1941, regizată de Victor Fleming.

Pornind de la acest „*El – spun – nu pot spune eu*” (incapabilitatea de a se referi la sine altfel decât la persoana a treia este un simptom al schizofreniei – Currie 1998: 119), putem să investigăm problema constituției subiectivității la sfârșitul secolului al 19-lea în contextul mai larg al filosofiei și literaturii europene. După Stephen Heath, nuvela lui Hyde ne furnizează un exemplu de contestare a „citadelei identității” [*the very fortress of identity*] (JH 126-127), contemporan cu filosofile unor discipoli schopenhauerieni ca Eduard von Hartmann și Friedrich Nietzsche (Heath 1986: 97). Conform lui Hartmann, filosof care-l va influența și pe Guy de Maupassant și autor al unei *Filosofii a inconștientului* (1869), ce va cunoaște încă nouă reeditări până în 1890, există cel puțin patru diviziuni ale inconștientului:

(a) cel absolut, care organizează substanța universului („inconștient în toate aspectele și sensurile”);

(b) cel fiziologic, care stă la baza evoluției ființelor vii („inconștient care denotă creierul molecular și predispozițiile ganglionare”);

(c) cel relativ și psihologic care predetermină viața mentală conștientă („o subdiviziune a inconștientului fiziologic”) și

(d) cel metafizic („esența operațiilor din univers, operații înțelese conform legilor naturale”) (Darnoi 1967: 61-74).

Hartmann face un fel de conjuncție între voluntarismul schopenhauerian și idealismul hegelian, ajungând la o concepție asupra inconștientului care „achiziționează calitățile ideii hegeliene: un dinamism orb dar extrem de inteligent fundamentează universul vizibil” (Ellenberger 1970: 210). Fenomenologia inconștientului prezentată de discipolul schopenhauerian – cu enorma ei compartimentalizare din care am văzut doar un fragment – ne aduce în vecinătatea ideii propuse de Robert Louis Stevenson: eul/subiectul este măcar dual dacă nu chiar multiplu. Iată cum „asediază” în felul lui Friedrich Nietzsche fortăreața identității:

„Poate că ipoteza unui *subiect unic* nu este necesară; poate că este la fel de legitim să presupunem o multitudine de subiecți a căror combinare și confruntare stă la baza gândirii și a conștiinței noastre în general. Un fel de *aristocrație* a „celulelor”, pe care se-ntemeiază faptul de a stăpâni? Cu siguranță, o aristocrație de *pares* care sunt obișnuiți să guverneze împreună și cunosc arta de a porunci?// [Ipoteza mea:] subiectul ca multiplicitate.” (Nietzsche 1999: 321-2)

O asemenea „aristocrație de *pares*” ce împart guvernarea minează atât principiile logice ale identității și noncontradicției cât și acel *cogito* cartezian care stă la baza individualismului clasic. Potrivit lui Mark Currie, un asemenea subiect multiplu (Jekyll 1 + Jekyll 2 + Hyde) este de fapt personajul principal din nuvela lui Stevenson. Exegetul britanic vorbește de o „dublă schizofrenie”, de o adevărată „cvadrofrenie” în *Straniul caz*. Există nu numai evidenta distanță dintre Jekyll și Hyde, ci și o divizare interioară în structura lui Jekyll, „mai puțin obvioasa dualitate dintre narator și narat, reprezentând acea schizofrenie care va apărea atunci când timpul narat prinde din urmă timpul narațiunii, când distanța temporală colapsează în prezent” (Currie 1998: 119-120). Deci, există o dublă dualitate: nu numai că Jekyll se referă la el însuși la persoana a treia – și nu ca Hyde – ci mai ales crește falia dintre Jekyll ca subiect al narațiunii și Jekyll ca obiect al narațiunii.

Putem intui ingenioasa idee a lui Currie prin intermediul categoriei temporalității: Jekyll 2 este diferit de Jekyll 1 precum Hyde este distinct de Jekyll. Jekyll 1 evoluează spre Jekyll 2. Vom spori complexitatea acestei situații, observând că există și doi de Hyde. Folosind ideea lui Stephen Arata, care se preocupă mai ales cu evoluția „personajului” Hyde, am putea spune că Hyde 1 (degeneratul originar, primata înclinată spre demonism) este civilizat și treptat transformat într-un „gentleman”, în așa fel încât Hyde 2 nu mai este „opusul lui Jekyll ci imaginea sa în oglindă” (Arata 1996: 39-40). Deci, am avea în acest caz o triplă dualitate, o „sexofrenie” (Jekyll vs. Hyde, Jekyll 1 vs. Jekyll 2, Hyde 1 vs. Hyde 2).

Ideea nietzscheană a multiplicității subiective este explorată și de Oscar Wilde:

„Și oare lipsa de sinceritate e un lucru atât de înspăimântător? Nu cred. Este mai curând o metodă prin care ne putem multiplica personalitatea.// În orice caz, aceasta era părerea lui Dorian Gray. Se minuna de genul acela de psihologie superficială care concepe *Eul ca pe o entitate unitară*, permanentă, de încredere și de unică esență. Pentru el, omul era o creatură cu miriade de vieți și miriade de senzații, o creatură complexă, multiformă, care poartă în ea ciudate moșteniri de gândire și de simțire...” (Wilde 2014: 193)

Autorul *Salomeei* subminează nu numai citadela identității ci și noțiunea de autenticitate înțeleasă ca „adevăr personal” – într-o asemenea măsură încât un exeget îl citește pe Wilde conform grilei hermeneutice a „nesincerității autentice” (Arata 1996: 59). Acest elogiu al disjunției și al disocierii pe modelul lui „eu nu sunt cel ce sunt”, această apologie a minciunii creatoare de complexitate personală se înscriu în ipoteza nietzscheană a unui subiect multiplu, discutat și de Frederic W. H. Myers într-un eseu din anul nașterii *Straniului caz*, atunci când se referea la „the multiplex and mutable character of that which we know as the Personality of man” (Myers 1886: 648, Reid 2006: 96).

Putem, astfel, spune că Jekyll și Hyde sunt „gemeni antipozi” (JH 125) sau gemeni întru moarte (JH 153-155) care se urăsc și se disprețuiesc reciproc. Jekyll îl privește pe Hyde nu numai ca pe un dublu demonic – și aici Stevenson face o remarcă interesantă – ci ca pe ceva „neorganic” iar „ceea ce era mort ... n-avea voie să uzurpe funcțiile vieții” (JH 153-155). Ce vrea să evidențieze scriitorul scoțian? Stranietatea [*das Unheimliche*] pare să intre și în componența dublului infernal. Probabil că Hyde aparține anorganicului pentru că este un „mort viu”, care, asemenea

lui Frankenstein sau Dracula, își apropiază misterios funcțiile biologice. Sau poate că Hyde, înțeles ca plăsmuire a Se-ului lui Jekyll, este o marionetă sumbră, un *automaton* controlat de diavol, însărcinat să aducă la împlinirea damnațiunea medicului. Dar „atașamentul de viață” a lui Hyde e „uluitor ... Atunci când îmi amintesc abjecția și patima atașamentului său și când știu cât se teme de puterea mea de a-l desființa prin sinucidere, sunt în stare să-l compătimesc din inimă” (JH 153-155). În ciuda caracterului său tenebros sau straniu, în pofida asemănării sale cu un „cadavru viu”, Hyde – și aceasta este poate calitatea sa definitorie – are o poftă de viață dionisiacă, viscerală, dementă. Hyde și-a realizat natura animalică, spunând „Da” vieții, spunând „Da” instinctului. În ciuda inferiorității sale, este mai viu și – dintr-un anume punct de vedere, unul extramoral – este mai autentic decât Jekyll. „Pare că Dumnezeu îl preferă pe Hyde lui Jekyll, în pofida răutății sale”, scrie pastorul episcopalian John A. Sanford. „De ce? Pentru că Hyde, oricât de rău ar fi fost, era genuin, în timp ce Jekyll era fățarnic. Dumnezeu ... l-a folosit pe Hyde să-l distrugă pe Jekyll pentru că viața falsă a acestuia era un afront față de Creator” (Sanford 1987: 48). Avem aici contrastul dintre o „ipocrizie monstruoasă” (falsitate) la Jekyll și „energie primară” (autenticitate) la Hyde. Unul dintre primii cititori ai romanului, Andrew Lang, aprecia vitalitatea lui Hyde: „Not for nothing did Nature leave us all savages under our white skins” (citată în Lockhurst 2006: xxxi).

După Frank McLynn, nuvela *Jekyll și Hyde* se preocupă cu „acea întunecime din inima ființei umane care va crea lagărele de concentrare din secolul al XX-lea” (citată în Dyden 2003: 74). Cum să înțelegem această afirmație? Dacă *Revizorul* lui Gogol ne învață că noi înșine suntem Hlestakov (Gogol 1957: 354), că suntem prin natura noastră ipocriți, inconsistenți, găunoși, imorali, vicioși și obsedați de satisfacerea propriilor interese, cazul lui Hyde ne invită să ne recunoaștem înclinația spre demonismul absolut, potențialitatea antropologică de a-l ascunde în noi înșine chiar pe Adolf Hitler. Suntem co-responsabili pentru Auschwitz și Dachau, co-responsabili pentru imolarea semenilor noștri în cuptoare, datorită continuității de identitate dintre noi și cei mai răi dintre noi. Ne place să ne comparăm cu sfinții și cu eroii, dar ar trebui să ne identificăm cu oamenii care l-au ucis pe Iisus, cu cei care l-au ars pe rug pe Bruno, cu cei care au lapidat-o pe Hypatia. *Volens nolens*, aventura lui Hyde ne învață că există în noi zone la fel de tenebroase ca al nouălea cerc al infernului. Din inferioritatea noastră se adapă Lordul Minciunilor, în subsolul ființei noastre se ascunde Iuda: la fel ca Satan în *Paradise Lost*, putem spune: „Which way I fly is Hell; myself am Hell” (Milton 2005: 106). Această recunoaștere a demonismului interior ține de retragerea proiecțiilor sau de ceea ce în psihoterapia jungiană se numește *integrarea umbrei*.

Bibliografie

- ARATA, Stephen, 1996: *Fictions of Loss in Victorian Fin de Siecle*, Cambridge, Cambridge University Press.
- CURRIE, Mark, 1998: *Postmodern Narrative Theory*, Basingstoke, Macmillan.
- DARNOI, Dennis N. Kennedy 1967: *The Unconscious and Eduard von Hartmann*, Haga, Martinus Nijhoff.

- DRYDEN, Linda, 2003: *The Modern Gothic and Literary Doubles. Stevenson, Wilde and Wells*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, Palgrave Macmillan.
- ELLENBERGER, Henry F., 1970: *The Discovery of the Unconscious. The History and Evolution of Dynamic Psychiatry*, New York, Basic Books.
- GOGOL, N.V., 1957: *Opere*, Vol. 4, traducere de Alexandru Kirițescu și Ada Steinberg, București, Editura Cartea Rusă.
- HALBERSTAM, Judith, 1995: *Skin Shows: Gothic Horror and the Technology of Monsters*, Durham and London, Duke University Press.
- HEATH, Stephen, 1986: „Psychopathia sexualis: Stevenson’s *Strange Case*”, *Critical Quarterly*, 28 (1-2), 93-108.
- LUCKHURST, Roger, 2006: *Introducere la Strange Case of Dr Jekyll and Mr Hyde* de Robert Louis Stevenson, Oxford, Oxford University Press, pp. viii-xxxiii.
- MILTON, John, 2005: *Paradise Lost*, introduced by Philip Pullman, Oxford, Oxford University Press.
- MYERS, F.W.H., 1886: ‘Multiplex Personality’, *Nineteenth Century* 20, 648–666.
- NIETZSCHE, Friedrich, 1996: *Așa grăit-a Zarathustra*, traducere de Ștefan Aug. Doinaș, București, Editura Humanitas.
- NIETZSCHE, Friedrich, 1999: *Voința de putere. Încercare de transmutare a tuturor valorilor*, traducere și studiu introductiv de Claudiu Băciu, Oradea, Editura Aion.
- REID, Julia, 2006: *Robert Louis Stevenson, Science and the Fin de Siècle*, Basingstoke, New York, Palgrave Macmillan.
- SANFORD, John A., 1987: *The Strange Trial of Mr. Hyde. A New Look at the Nature of Human Evil*, San Francisco, Harper & Row.
- STEVENSON, R.L., 2004: *Straniul caz al doctorului Jekyll și al domnului Hyde*, traducere de Carmen Chirculescu, prefață de Ion Hobana, București, Editura Minerva (abreviată ca JH).
- WILDE, Oscar, 2014: *Portretul lui Dorian Gray*, traducere și note de Antoaneta Ralian, introducere de Mihaela Anghelescu Irimia, București, Editura Humanitas.